

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ У 80-х рр. ХХ ст.

© Децинський Л.Є., 2008

Досліджується національно-визвольний рух в Україні у 80-х рр. ХХ ст. і участь у ньому національно-патріотичних сил напередодні розпаду СРСР.

The beginning of national-liberation movement in Ukraine during Horbatchov's liberalization of Soviet society is considered.

Витоки української ідеї та державності сягають періоду Київської Русі, що була державою із своєрідним політичним устроєм і владними структурами, аналогів яких не мали тодішні держави Європи та Азії. Традиції Київської Русі (демократизм в організації суспільного життя, соборність українських земель, духовність, гуманізм, віра в Бога, широкі міжнародні зв'язки і захист своїх земель, державницька роль жінки) залишаються загальними і сьогодні. Вони були підхоплені, збережені і примножені Галицько-Волинською та Литовсько-Руською державами [1].

У добу Козаччини, особливо в часи Богдана Хмельницького, сформувалися традиції демократичного державотворення: виборність козацьким військом гетьманів, ідея самоврядності України, обмеження станових привілеїв, свобода, нескореність, національна гордість, християнство, духовність та освіта.

Період нового українського відродження у ХІХ ст. був позначений розвитком української ідеї, традиції національного державотворення, збагачення національної суспільно-політичної думки. Наприкінці ХІХ ст. в Україні з'явилися перші політичні партії, а згодом сформувався могутній національно-визвольний рух.

Рішучий крок на шляху національного визволення і державотворення зробив український народ у період 1917–1920 рр. Національні державницькі традиції стали провідними для діяльності Української Центральної Ради і лягли в основу Української Народної Республіки (УНР) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). У вирі національно-визвольної боротьби закладено фундамент українського парламентаризму та багатопартійності. Символом соборності і неподільності Української держави став історичний Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. [2].

Із встановленням в Україні влади більшовиків зникають одна за одною ті політичні партії, що стояли на позиціях розбудови незалежної України. У міру згортання політики українізації в підпілля була загнана самостійницька ідея. Її провідники були репресовані або емігрували. Уряд УНР в екзилі, інші національно-демократичні інституції протягом багатьох десятиріч репрезентували перед світом невмирущість української справи.

Традиції державності і формування самостійницького світогляду в політичній свідомості громадян Української РСР обстоював національно-визвольний рух 1940-х – початку 1950-х років. Багаторічна боротьба Організації українських націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) знаходила підтримку широких верств населення усю Україну, сприяла росту національної самосвідомості [3].

Вожді більшовизму, впровадивши в Україні тоталітарний режим, заявили, що національне питання раз і назавжди вирішене; після 1923 р. воно ні разу не обговорювалося на партійних з'їздах. Що ж до науковців, то їхній підвищений інтерес до національних проблем зводився до апологетики на адресу радянської національної політики. Історія утворення на руїнах Російської імперії державного об'єднання писалася однією рожевою фарбою. Будучи останньою справою, до якої довелося докласти руки Леніну, СРСР в радянській історіографії зображався як блискучий

доказ геніальності вождя революції, а радянська федерація – як найвищий тип людського співжиття.

Щодо Горбачова, то незрозуміння ним національного питання проявилось вже під час візиту до Києва у червні 1985 р., коли він двічі назвав Радянський Союз Росією. Навряд чи це було просто мовним ляпсусом. У 1991 р. Горбачов характеризував СРСР як “тисячолітню державу” та “природний результат історичного процесу”. Таке отождоження СРСР не залишало місця для української ідентичності. Сам Горбачов, хоч і зізнавався в українському походженні (одна з його родинних ліній виводилася з Чернігівщини), проте в його уявленні Україна перебувала у нерозривному зв’язку з Росією [4].

У ставленні Горбачова до України ці ідеологічні засади поєднувалися з цілковито прагматичним підходом. Він, як і всі його попередники, добре усвідомлював значення України для СРСР, кожен успіх якої “...означає істотну додачу до загальнонародного багатства, зате й кожен збій у роботі особливо відчутний” [5]. Республіка давала майже п’яту частину національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, понад третину сталі і прокату, значну частину продукції сільського господарства [6].

Горбачов не міг також знехтувати такою особистістю, як Щербицький, котрий ще за чотири роки перебудови активно впливав на політику загальносоюзного керівництва, на рішення того ж Горбачова та його оточення. Для цього були свої пояснення. Серед них В. Литвин виділяє такі. По-перше, Щербицький мав міцні позиції у Республіці завдяки розташуванню на ключових посадах надійних і відданих йому людей та усуненню тих, хто вважався вихованцем П. Шелеста. По-друге, Україна й після квітня 1985 р., з проголошенням нового курсу залишалася стабільною Республікою в захисті тоталітарного режиму. Особливістю соціально-політичної ситуації в східній частині України, порівнюючи із західною, був більш низький порівняно, наприклад з Росією, рівень активності населення [7].

Врашті-решт не останнє значення мало й те, що у березні 1985 р. Щербицький, перебуваючи на чолі делегації в США, у зв’язку зі смертю Черненко достроково повернувся із Сан-Франциско і вчасно підтримав Горбачова, допомігши йому в такий спосіб стати Генеральним секретарем ЦК КПРС.

Отож, якщо в Москві з’являлись статті – викриття про сталінські злочини, дозволялася критика колишніх лідерів СРСР (окрім, зрозуміло, Леніна), зміщалися з посад престарілі і скомпрометовані члени ЦК, то нічого такого довгий час не відбувалося в Києві. Українські сюжети, як-от: голодомор 1932–1933 рр., розправа над українською інтелігенцією, ліквідація автокефальної і греко-католицької церков та ін. – підозріло були проігноровані у головному віснику “гласності”, московському журналі “Огонёк”, хоча його головним редактором став колишній шістьдесятник Віталій Коротич. Але найпромовистішим було збереження аж до вересня 1989 р. на посаді першого секретаря ЦК КПУ Щербицького, який із членів старшого, “брежнєвського” складу ЦК КПРС втримався при владі найдовше. Україна тривалий час була справжнім заповідником застою: очевидно, що Горбачов радо жертвував “перебудовою” і “гласністю” в Україні заради збереження стабільності у найбільшій неросійській Республіці СРСР.

У перші роки правління Горбачова перебудова в Україні, як і у всьому Радянському Союзі, набрала характеру регульованої ініціативи “зверху”. Виразним прикладом такої ініціативи був економічний експеримент, який проводився на машинобудівному заводі ім. Фрунзе в Сумах. Суть його зводилась до введення “самофінансування” – права підприємства самовільно розпоряджатися своїми прибутками після сплати обов’язкового державного податку.

Однак, коли сумський експеримент, принаймні, не зашкодив, то антиалкогольна кампанія 1985 р. завдала важких збитків Україні: її бюджет не дорахувався 10 млрд. крб., а кількість наркоманів в республіці зросла з 1982 по 1989 р. у 4,2 раза. Були нещадно вирубані виноградники у Криму і на Закарпатті, а різке (майже вдвічі) зменшення обсягу випуску алкоголю викликало збільшення виробництва самогону і внаслідок цього призвело до того, що цукор – основна сировина для вироблення самогону – у 1988 р. в Україні, головному продуценті цукру в СРСР, став випускатися лише за картками. Та все ж процеси, які відбувалися в суспільно-політичній сфері в

центрі, не могли не відбиватися і на Україні: значний вплив на українську громадськість справляли виступи суспільствознавців у центральних засобах масової інформації. Оскільки в Україні суспільні дисципліни перебували під щільнішим ідеологічним контролем, ніж у Москві, роль першопрохідців у ліквідації “білих плям” історії, критиці сталінізму, захисті національної культури і самої української мови від невпинної русифікації відіграли Спілка письменників України та її центральний орган – газета “Літературна Україна” [8].

Письменники вели тут перед не лише тому, що необхідно було зберегти роль духовних провідників суспільства, а й завдяки організаційним можливостям їхньої Спілки та традиційно покладеному на неї режимом обов’язкової пропагандистської підтримки його політики. Саме ця пропагандистська роль – у час перебудови вже не “фасаду”, як раніше, а “рупора” – давала змогу великою мірою компенсувати дисфункціоналізацію. Так, у грудні 1988 р. на одному з письменницьких зібрань Юрій Мушкетик так описував наданий йому та його колегам шанс: “Ми за перебудову, бо вона кличе до правди, ...ми за перебудову, бо вона дає нам змогу затурбувати нашу історію, нашу культуру, нашу мову, і, нарешті, вона стимулює глибинні, присутні імпульси, що живлять літературу” [9]. Літератори, – робить висновок Володимир Кулик, – змогли змусити перебудову “говорити по-українському” в Республіці, де мова титульної нації неухильно зникала з офіційного вжитку й де консервативне партійне керівництво, на словах підтримуючи реформаторський курс, усіляко стримувало проростання паростків демократії та гласності [10]. Рішуче відгукуватися на перебудовні заклики з центру Спілці письменників України (СПУ) допомагала та обставина, що як частина всесоюзницької організації, вона мала деяку незалежність від київської влади (діяльність московських літераторів, які йшли на кілька кроків попереду, додавала київським снаги). А змогу поширювати свої ідеї в масах і гуртувати довкола себе прихильників змін давали власні зали, де на письменницьких з’їздах і партійних зборах звучали найрадикальніші в Республіці (якщо, звичайно, не рахувати дисидентських та деяких інших зібрань) промови та друковані органи, на сторінках яких ці промови великою мірою витіснили статті про літературу. Наклади спілчанських видань вирости за роки перебудови в десятки разів, досягши десятків і навіть сотень тисяч примірників, а “Літературна Україна” стала безумовним лідером серед періодичних видань Республіки за простотою позиції та порушенням раніше замовчуваних проблем, а відтак за впливом на громадську думку.

Найпершою проблемою, що її порушили письменники, було, природно, звуження сфери вжитку української мови. Першою нагородою стало обговорення нової редакції програми КПРС, що її мав наприкінці лютого 1986 р. ухвалити XXVII з’їзд. 30 січня в “Літературній Україні” опубліковано статтю Станіслава Тельнюка, де засуджувалося “окосмополітичення молоді”, що його “деякі недалекоглядні товариші... готові були... називати мало чи не успіхами в інтернаціональному вихованні” [11].

Однак головним знаком змін став безпрецедентно критичний аналіз функціонування усіх сфер суспільного життя, визнання наявності в ньому застійних явищ. Цей приклад публіцистики назвали “уроком правди”. Наслідуючи його, як говорив на початку червня в доповіді на IX з’їзді СПУ її керівник Павло Загребельний, “...ми повинні говорити про застійні явища в галузі духу, літератури”, а також “про видимі прорахунки в культурному будівництві” [12].

Хоч IX з’їзд письменників України проходив під знаком XXVII з’їзду партії, “...який, – як підкреслив у своєму виступі на заключному засіданні О. Гончар, – дав нам, тут не раз говорилось, урок правди, відвертості, урок совісті” [13], все ж на цьому з’їзді І. Драч заявив, що “...ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і живемо” [14]. На цьому ж з’їзді О. Гончар порушив проблему мови, яка, за його словами, “...після всіх царських заборон, у загравах жовтня здобула собі право на життя” [15]. За усієї обтічності та дипломатичності формулювань, знову було поставлено питання про її захист та розвиток, що на деякий час визначило спрямованість, ініціативу й активність творчої та наукової інтелігенції, стимулювало її громадську активність.

Розвиваючи цей підхід, Роман Лубківський зауважив, що “...неувага до надбань культури, до нашої національної історії обертається величезними втратами в духовній екології”. Нарікаючи, що

письменникові важко “...рідному обивателю, міщуху, бюрократу ріднесенькому довести, що ти син своєї землі і свого народу, і що мова твоя потрібна тобі і дітям твоїм”. Він запевняв, що письменники ніколи не змиряться “...з безоглядністю войовничого прагматизму, небажанням прислухатися до народної совісти, якою є література” [16].

Проблема звуження сфери вживання української мови посідала центральне місце на письменницьких зібраннях наступного, 1987 року.

Спрямування дискусії визначила опублікована в березні 1987 р. в “Літературній Україні” стаття Сергія Плачинди “А мова – як море”, що викликала зливу читацьких листів і започаткувала громадський рух на підтримку української мови. Закликаючи до вивчення й популяризації мови, зокрема шляхом створення клубів її шанувальників, Плачинда водночас запропонував державні заходи які мають забезпечити повнокровне функціонування української мови в Республіці [17]. Це, по-перше, визначення мови навчання в школі “Радою Міністрів Союзної Республіки відповідно до національного складу учнів”, а по-друге, надання – за прикладом закавказьких республік – українській мові статусу державної мови УРСР, із відповідним записом у Конституції [18].

Відчувши підтримку людей, письменники взялися за реалізацію пропозицій. Улітку 1987 р. Пленум Спілки письменників України, висловивши глибоке занепокоєння тим, що поступово з нашого життя йде рідна мова, дійшли висновку про доцільність її конституційного захисту. До президії Верховної Ради УРСР було відправлено відповідного листа за підписами Ю. Мушкетика, Б. Олійника, Д. Павличка. На партійних зборах письменників у червні того самого року О. Гончар повідомив, що група літераторів звернулася до керівництва Спілки письменників РРФСР із проханням, щоб у Статуті про школу було записано, що в школах національних республік і областей є обов’язковим вивчення двох мов – рідної та російської. “Що це значить – вибір вивчення мови за бажанням батьків? – обурювався він. – Це не по-партійному, не по-інтернаціоналістськи ставити так питання, це йти на ліквідацію мови нашого народу” [19].

Уже наприкінці червня 1988 р., виступаючи на скликаній XIX Всесоюзній конференції, Олійник доводив, що “...треба на державному рівні створити режим найвищого благосприяння функціонуванню рідної мови в усіх сферах і на всіх поверхах суспільства, підкріпивши теорію правовими законами, аж до притягнення до відповідальності осіб, які перешкоджають розвитку національної культури”. Водночас він застеріг, що “не варто шукати винних по регіонах. Адже біда універсальна” [20].

Саме у червні, якраз у дні роботи партконференції, з’явилася стаття Івана Дзюби “В обороні людини й народу” – одна з перших після тривалої перерви робіт цього автора, в якій його інтелектуальний потенціал уже вирвався з прокрустового ложа самоцензури. Захищаючи письменників од зверхніх повчань партійних бюрократів “писати краще” замість “кричати про мову” (тобто захищати їхнє право “розглагольствувати”) й обстоюючи гідність української літератури як “механізму самозахисту народу від будь-яких сил, здатних пригнічувати його вільний розвиток”, автор пояснював її неконкурентоспроможність проти російської передусім обмеженням ужитку української мови: “Стан літератури в суспільстві лише відбиває стан мовного самовиявлення народу – в найширшому розумінні. Не може процвітати література, коли гибіє мова!”. Водночас він наголошував, що “...немає мовної проблеми як окремої. Є мовна проблема як складова частина проблеми розвитку культури, проблеми духовного оздоровлення і буття народу”. Дзюба доводив, що витіснення української мови з багатьох сфер суспільного життя є не наслідком “природного розвитку речей, а ...результатом довгого ряду історичних несправедливостей”, і цю “реальність” треба оздоровлювати, а не залишати недоторканою [21].

Розвиваючи Дзюбину думку, в опублікованій за два місяці статті з промовистою назвою “Не забути б про корінь перебудови” Володимир Панченко назвав головною причиною сучасної мовної ситуації в Україні (а відтак і непопулярності української літератури) “сталінську піраміду”, ...ту адміністративно-бюрократичну систему, яка призвела до деформації принципів радянської федерації, звуження прав союзних республік, до жорсткої централізації в усіх сферах суспільного життя, в тім числі й у сфері культури” [22].

Уже 1988 р. питання про державний статус української мови стало предметом гострої дискусії між літераторами, з одного боку, та заангажованим партійним керівництвом, – з іншого. Багато національно свідомих науковців, письменників у своїх виступах заявили, що “...називати українську мову в наш час просто національною означає небажання визнати її право виконувати відповідні суспільні функції”, – доводили філологи Павло Чучка та Йосип Баглай [23]. Однією з цих функцій вони назвали символи держави – поряд із гербом, прапором та гімном: “...якщо Українська РСР є справді державою (а також її визнає ООН), то як її мова може бути недержавною?” [24]. Як мова основної частини населення Республіки, мова титульної нації – українська мова – повинна мати в УРСР ширші функції, ніж мови національних меншин [25]. Російська ж мова є мовою міжнаціонального спілкування в масштабах усього Союзу й по суті державною мовою Російської Федерації [26]. Та й у резолюції президії правління СПУ (ухваленої на тому самому засіданні) підкреслювалося: “Конституція Республіки повинна надати українській мові державного статусу, визначити сфери, де вона має бути обов’язковою” [27]. Це був, попри запевнення авторів резолюції, кінець концепції двомовності – принаймні на рівні “бюрократа”, єдиному рівні, де вона мала шанс на здійснення.

Республіканське керівництво довго (понад рік) опиралося “узаконенню” державної мови, не бажаючи ані здавати “ідеологічний рубіж” інтернаціоналістської догми, ані завдавати собі й усьому апаратові труда вивчення мови, що її чимала частина функціонерів, особливо на сході та півдні України, майже або й узагалі не знала.

У листопаді 1988 року питання української мови розглянуто на спеціальному засіданні відповідних комісій Верховної Ради УРСР. За державний статус української мови висловлювалися вже не тільки письменники, а й науковці, міністри, робітники; зазначалося, що й у більшості звернень громадян ця пропозиція підтримується [28].

28 серпня 1989 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила внести підготовлений спеціальною робочою групою проект закону “Про мови” на всенародне обговорення. Уже 28 жовтня 1989 р. було ухвалено закон “Про мови”. Дискусія по статус мов продовжувалася вже в незалежній Україні. Так, потреба захисту мови активізувала проблеми реалізації конституційно проголошеного суверенітету Української держави [29].

Ще важливішу роль в обґрунтуванні вимог розширення суверенних прав УРСР відіграла екологічна пропаганда. Саме після Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 р. сповна проявилось лицемірство офіційної лінії щодо поглиблення “демократизації” і “гласності”. (Свого часу президент Академії наук СРСР А. Александров переконував у тому, що реактори, які встановлено на ЧАЕС, настільки безпечні, що їх можна встановити на Червоній площі у Москві або, за бажанням, під власним ліжком...” [30].

Офіційне попередження про загрозу для здоров’я, яку становить викид в атмосферу радіоактивних елементів, місцеве населення почуло лише 5 травня, на дев’ятий день після катастрофи. До цього центральні та республіканські засоби масової інформації переконували, що аварія на Чорнобильській АЕС є цілком не шкідливою за своїми наслідками для здоров’я (хоча, налаштувавшись на хвилі західних радіостанцій, будь-який житель України міг почути ті серйозні попередження, які адресували міністерства охорони здоров’я європейських держав своїм громадянам). Найкращим доказом незацікавленості партійної верхівки долею своїх громадян було проведення у Києві 1 травня багатолюдної урочистої демонстрації, хоча саме напередодні, 30 квітня було зафіксовано підвищення радіоактивного фону у Києві.

Катастрофічні екологічні та економічні наслідки Чорнобиля не піддаються точним оцінкам. Досить сказати, що до початку 1990 року в Україні було дегазовано 3,5 млн. га орної землі і 1,5 млн. га лісу, що становило близько 12 % території Республіки. Загалом жертвою радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл [31]. Рішення про замовчування справжніх наслідків аварії приймалося у Москві: Москва й повинна відповідати за зволікання з прийняттям контрзаходів. Як показали матеріали пізнішого судового розслідування, питання про проведення першотравневої демонстрації у Києві вирішувалося у Москві. Слідство встановило, що перед початком демонстрації Щербицький голосно заявив: “Він мені (Горбачов – авт.) сказав: “Якщо зірвеш демонстрацію – виключимо з партії” [32].

Виступ Олеса Гончара на письменницькому з'їзді в травні 1986-го головною наукою з Чорнобиля названо те, що "...людство гостріше відчуло, як усі ми – без винятку – близько перебуваємо від глобального лиха, якими безмірно грізними можуть бути збунтовані сили атома і які відкрились би перед народами перспективи, якби вдалося порозумітись і повністю до 2000 року очистити планету від звалищ ядерної та всякої іншої зброї" [33].

Тут треба мати на увазі, що перша половина 1980-х рр. характеризувалася ускладненням міжнародної ситуації. Внаслідок недалекоглядності, часто помилкової міжнародної політики, яку проводило керівництво СРСР, погіршилися відносини з багатьма державами світу. Жорстка позиція США у зв'язку із введенням радянських військ в Афганістан, порушення прав і свобод в СРСР, а також рішення НАТО про "ядерне доозброєння" призвели до подальшої конфронтації між двома наддержавами і їх союзниками. Ніколи за післявоєнні десятиріччя в світі не було настільки вибухобезпечним становище, як у першій половині 1980-х років.

Загострення міжнародної обстановки призвело до різкого скорочення економічних і культурних зв'язків колишнього СРСР, України з багатьма розвинутими країнами Заходу.

На Всесоюзному з'їзді письменників підкреслювалося, що: "Чорнобиль закликає нас переконати вчених у тому, що вони, впевнені до самовпевненості, ніби знають усе, але насправді далеко не все. Іноді письменник дарованою йому інтуїцією визначає наперед те, що не вкладається в наймудрішу формулу" [34]. Новообраний керівник СПУ Юрій Мушкетик твердив про відповідальність письменників за засолені внаслідок здійснення бездумних проєктів чорноземи та "втрату смаку до землі й байдужість до неї землероба". Право письменників, усупереч невдоволенню науковців, "сунутися не в свою справу, оспорювати будівництво нових плотин" на Дніпрі він пояснював тим, що "вузьковідомі спеціалісти" переймаються "тільки тим, щоб одержати одноразовий економічний ефект, ...а для нас це велика ріка народу, його історія, його пам'ять, його майбутнє" [35].

Ще однією сферою діяльності, що її відкрила письменникам та іншим гуманітарникам перебудова, було повернення до культурного обігу вилучених із нього більшовицьким режимом матеріальних пам'яток, творів, імен, відновлення цілісності національної історії та культурної спадщини. Цьому завданню мала слугувати й реабілітація української історії та повернення імен і творів культури діячів минулого, передусім письменників (відновлення цілісності й багатства української літератури та самих реабілітаторів). На відміну від Росії, тривалий час по суті фальсифікувалася історія на догоду великодержавницьким більшовицько-російським шовіністам. Однак найболючішою темою радянського (і не тільки) минулого України був голод 1933 р., що його письменники ставили поряд із Чорнобилем в шерех найтрагічніших подій національної історії, також називали його актом геноциду проти українського народу [36].

На пленумі СПУ у червні 1987 р., на якому розглядалось питання "Українська радянська література в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих", І. Драч висловив думку щодо необхідності реабілітації репресованих або незаслужено забутих імен, указавши, зокрема, на М. Хвильового, до "пекучої і суперечливої постаті" котрого "не торкалися (переважно через боязнь) не лише ми, а й наші ідейні супротивники" [37].

В Україні реабілітація безпідставно засуджених розпочалася з другої половини 1988 р. На початок серпня 1989 р. було реабілітовано в судовому порядку 5183 і на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР 58584 особи. Залишалися нерозглянутими справи в судовому порядку на 240 тис. осіб та рішення, що приймалися позасудовими органами, на 130 тис. осіб [38].

"Проте, – як відзначає В. Литвин, – владні структури взагалі не реагували на пропозиції щодо реабілітації людей, котрі переслідувалися вже у 1960–1970-ті роки" [39].

Гостра актуальність і громадсько-політична значущість спонукала керівництво Компартії України до постановки питання про розроблення республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР. Під час його обговорення на засіданні Політбюро 31 січня 1989 р. чи не вперше було визнано, що "...чимало складних явищ і фактів подається неповно, суперечливо, а подекуди й упереджено" [40], а вивчення історії УРСР у середніх школах та професійно-технічних училищах республіки "...не відповідає сучасним вимогам, не забезпечує формування в учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України" [41].

Впродовж першого півріччя 1989 р. було ухвалено склад координаційної комісії для здійснення цієї роботи. Комісії було запропоновано передбачити широкомасштабні заходи щодо розвитку історичних досліджень, ліквідації “білих плям” в історії УРСР, демократизації архівної справи, видання та перевидання історичних документів, творчої спадщини відомих представників української історіографії, культури, суспільної думки. У постанові з цього приводу указувалося на важливість виділення курсу історії УРСР у середніх школах та ПТУ в окремий предмет, розширення чисельності шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, введення курсів історії України у ВНЗ і технікумах, започаткування в провідних університетах підготовки фахівців з історії УРСР, розроблення та видання підручників, хрестоматій, книг для читання з історії рідного краю [42].

Уже в липні такий проект було підготовлено і відправлено для обговорення в зацікавлені організації та державні інстанції. Про головні його тези проінформував громадськість через засоби масової інформації секретар координаційної комісії С. Кульчицький. Проте схвалення програма дістала лише в липні 1990 р. після розгляду її у Політбюро ЦК Компартії України, де були внесені зміни і поправки на захист компартійної системи [44].

За підрахунками В. Литвина, видавнича частина програми налічувала 84 джерельних видання, починаючи з “Повісті временних літ”, 44 праці з актуальних проблем історії України, видання та перевидання 48 пам’яток української історіографії, підготовку 16 назв навчально-методичної та 25 – довідкової й популярної літератури [45]. Автор констатує: практично все те, що сьогодні робиться ґрунтовно в сфері досліджень та пропаганди історії України, є наслідком виконання цієї програми [46].

Одним із факторів, що вплинув на політизацію населення і “неформальних об’єднань” стала суспільність дисидентів. Вони порушили ті самі теми, що й письменники, – мови, екології, історії, суверенітету, проте їхня “несанкціонована” підтримка проголошеного керівництвом СРСР реформістського курсу істотно відрізнялася від письменницької.

Побачивши в цьому курсі можливість виконання частини своїх вимог, дисиденти прагматично погоджувались співпрацювати з Горбачовим – в обмін на розширення й поглиблення реформ відповідно до їхніх пропозицій. Саме такою була спершу позиція відновленого влітку 1987 р. самвидавного журналу “Український вісник”, що поставив собі за мету порушувати проблеми, які турбують широкі кола української громадськості, але зовсім не висвітлюються або фальшуються офіційною пресою. Найвизначнішим з уміщених на його сторінках творів став “Відкритий лист” редактора журналу В. Чорновола Горбачову, в якому різко критикувався обмежений і непослідовний характер перебудови, зокрема, в національному питанні “в глухому куті перебудови”. Жорстко заявляв він, що жодних альтернатив дотеперішній сталінській національній політиці не знайдено. Найперше, вважав він, необхідно провести спеціальний пленум ЦК КПРС, який, проаналізувавши справжній стан національних справ у СРСР, має опрацювати конкретні заходи задля виправлення становища. Чорновіл пропонував вирішувати національні питання всебічно, орієнтуючись, зокрема, на рецепти українізації 1920-х років. Йшлося і про розширення прав республік у політичному, економічному, культурному житті, й про повернення національним мовам державних і громадських функцій, і про реабілітацію національної історії (не лише радянської).

Серед дисидентів були представлені борці за національні, релігійні, соціально-економічні права, але саме національна проблематика була своєрідним каталізатором дисидентського руху. Цей рух був широким за політичним спектром: від І. Дзюби, який у своїй критиці використовував аргументи націонал-комунізму, до “інтегрального націоналіста” В. Мороза [47]. Така ситуація ідеологічної розмаїтості була характерна й для кінця 1980-х рр. (не випадково В. Чорновіл згодом охарактеризував УГС як “свого роду малий Рух”).

Найповніше висловлені ці думки в оприлюдненій у Львові 7 липня “Декларації принципів УГС”. Документ складався з 20 положень, спрямованих на національно-демократичне відродження України [48]. У ній зазначалося, що Декларація вироблена “існуючою з 1967 р. Українською Гельсінською Групою, яка на цьому складає свої повноваження і входить повним складом до

Української Гельсінської Спілки”. У документі підкреслюється також, що УГС – “федеративне об’єднання самоврядних правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами”. Це не політична партія “з обов’язковою для кожного її члена програмою”. Саме тому замість програми організація висунула “Декларацію принципів”. Більше того, “незгода з окремими положеннями Декларації під час прийняття її загального спрямування не виключає участі в праці однієї з секцій чи місцевих організацій УГС” [48].

Однак, хоча в Декларації проголошувалось, що УГС не ставить завдання “перебрання влади”, автори документа підкреслювали, що вона “...бачить своє завдання у всебічній активізації народних мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом”. Це означало, що УГС не обмежуватиметься лише правозахисною діяльністю. Як згодом зазначив голова виконкому УГС Л. Лук’яненко (який на час її створення перебував на засланні), діяльність УГС полягає в тому, що доля окремого громадянина залежить величезною мірою від долі усієї нації.

УГС виходила з того, що “ні уряд УРСР, який насправді ніколи не був суверенним урядом, а тільки виконавчим органом центральної влади, ні комуністична партія України, що є всього лиш регіональним підрозділом КПРС, не могли і здебільшого не бажали захистити населення України”.

Першим серед основних принципів УГС було проголошено “відновлення Української державності”. Незважаючи на постійні звинувачення УГС в екстремізмі, насправді в Декларації зазначалося, що “...майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо важливим у формуванні конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може бути федерація суверенних демократичних республік, з наповненням поняття “Союз РСР” реальним змістом за допомогою максимальної політичної, економічної і культурної децентралізації”. Це положення засвідчує, що лінія УГС була достатньо гнучкою (один із засновників Української Гельсінської Групи Іван Кандиба пропонував внести в “Декларацію принципів УГС” пункт, де йшлося про повну самостійність України. Ця пропозиція не дістала підтримки, навіть йому було запропоновано створити в УГС фракцію радикалів. Тоді Кандиба вийшов із керівництва УГС [49].

УГС вимагала негайного конституційного визнання статусу української мови як державної, гідної суверенної держави представництва України на міжнародній арені, опіки українського уряду над національними громадами українців у союзних республіках та країнах Східної Європи (при цьому підкреслювалося, що “...в межах Союзу тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців Берестейщини, Воронежчини, Кубані, придністровських районів Молдавської РСР зніме з порядку денного болісне питання перегляду кордонів за етнічним принципом”). Водночас зазначалося, що УГС виступає за “...найширші гарантії права національних меншостей в Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.) на культурно-національну автономію (асоціації, школи, театри, музеї, преса, церкви тощо), а у разі суцільного проживання (угорці, греки, гагаузи, болгар, румуни, росіяни та ін.) – ще й на створення національно-територіальних одиниць у селах, селищах, районах”. УГС виступала за негайне відновлення у складі УРСР Кримської АРСР, а також організоване повернення репресованого за часів сталінського режиму населення Автономної Республіки.

Лише десятою, але очевидно не останньою за значенням, була вимога передачі фактичної влади в Республіці від компартії до рук обраних демократичним шляхом Рад народних депутатів. Безальтернативні вибори пропонувалося вважати недійсними. Проголошувався намір висунути на виборах до Верховної Ради СРСР весною 1989 р. своїх кандидатів у якомога більшій кількості виборчих округів.

У Декларації підкреслювалась також необхідність максимального заохочення приватної ініціативи. Йшлося, зокрема, про можливість добровільного виходу селян із колгоспів із землею для приватного господарювання.

УГС виступала за ствердження республіканських військових формувань, незалежних профспілок, за легалізацію Української Греко-Католицької та Української Автокефальної Православної Церков [50].

Ігор Гринів, народний депутат Верховної Ради 1990 р. із групи “Реформи” розповідав, що коли 1987 р. він приєднався до “товариства Лева”, однієї з груп руху України за незалежність, його товариші були спантеличені. Їхній жах, – говорить він, – був страшнішим за пресинг, який я відчув свого часу” [51].

У вересні 1987 р. у Києві утворився Український культурологічний клуб на чолі з Сергієм Набокою, Леонідом Мілявським, Олесем Шевченком та Ольгою Матусевич. У жовтні 1987 р. у Львові було офіційно проголошено створення товариства Лева (хоча формально воно існувало з весни 1987 р.). На відміну від УКК, Товариство Лева об’єднувало переважно молодих людей-студентів, молодих митців, робітників, деяких комсомольських лідерів тощо. У жовтні 1987 р. 14 відомих політичних в’язнів (половина з яких – Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Ірина Сенік, В’ячеслав Горнович – були почесними членами міжнародного “Пен-Клубу”) проголосили створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Наприкінці 1987 р. у Києві виникла асоціація “Зелений світ”, яка одразу протиставилася своєму офіційному опонентові – Українському державному комітетові з охорони зовнішнього середовища. Весною 1988 р., під час святкування великодніх свят, у Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка зародилася неофіційна студентська організація “Громада”. Сама назва цієї організації говорила про традицію громадівського руху другої половини ХІХ ст.

Перші неформальні товариства своєю діяльністю багато в чому нагадували одне одного. Основними напрямками їхньої роботи було поширення ідеї демократизації суспільства і національного відродження. З цією метою організовувались вечори й зустрічі, на яких обговорювались заборонені сюжети й постаті (так звані “білі плями”) української історії та літератури, конкретні заходи щодо охорони пам’яток культури.

Наприклад, до них зараховували Український культурологічний клуб, заснований 1987 р. з метою, як указували його організатори в листі до редакції “Вечірнього Києва”, “об’єднання зусиль шанувальників культури для конкретної роботи по її піднесенню”. “В активі доброго десятка членів і керівників УКК, наголошувалося в цій самій газеті, 13 судимостей за статтями 62 і 187 Кримінального кодексу УРСР” [52]. У доповіді першого секретаря Київського міськкому партії К. Масика на пленумі міськкому партії (грудень 1987 р.) серед неформальних об’єднань, що спекулюють на реальних і вигаданих труднощах, схильних “до соціальної демагогії й екстремізму”, передусім мався на увазі “так званий Український культурологічний клуб, керівники якого намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалістичному інтернаціоналізму” [53].

За статистикою, ЦК КПУ, яка формувалась на підставі даних агентури радянського КДБ, вже в березні 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тисяч “неформалів”, які провели 1200 мітингів та зборів, до яких залучили 13 мільйонів осіб [54].

Неформальні організації об’єднували під своїм дахом широкий спектр різних опозиційних політичних напрямків – від фрондуєчої “номенклатурної” інтелігенції (членів різноманітних офіційних творчих спілок) аж до крайніх націоналістів. Їхній внутрішній розвиток характеризувався гострою боротьбою між поміркованими і радикальними крилами. Найчастіше це крайнє крило складалося з членів УГС. Окрім діячів шістдесятників та дисидентів 1970–1980-х рр., товариства об’єднували багато молоді 20–30 років, – тобто покоління, яке зробило свідомий вибір на користь української справи. Деякі з цих молодих людей були комсомольськими функціонерами. Їхня участь у неформальних товариствах свідчила про появу першої, хоча й невеликої, тріщини у системі державно-партійного апарату.

Ця тріщина стала ще помітнішою, коли контактів з товариствами стали шукати й поодинокі представники партійної номенклатури середньої ланки, як от перший секретар Подільського райкому партії Києва Іван Салій та мер Львова Богдан Котик. Це передвіщувало той масовий перехід партійної номенклатури на національні позиції, який стався декількома роками пізніше, після усунення Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. “Взагалі, ті чи інші вимоги товариств, якими б радикальними вони не здавались у 1987–1988 рр., – відзначає Я. Грицак, – ставали офіційною нормою у 1989–1990 рр. У тому сенсі програма “мінімум” українського опозиційного руху була повністю виконана” [55].

Це не означало, однак, що товариства не відчували серйозного опору з боку владних структур. Навпаки, партійно-державна номенклатура чинила усілякі перешкоди у їхній діяльності. Документи, що стали відомі [56], свідчать, що управлінням “З” КДБ України спільно з обласними управліннями розроблені і здійснюються заходи щодо забезпечення контролю за процесами, що відбуваються в цих угрупованнях, документування антисуспільної діяльності екстремістів. В управлінні “З” створені спеціальні групи: одна (оперативно-слідча) – для розробки УГС; друга – для контррозвідувальної роботи по інших самостійних об’єднаннях та групах антисуспільного спрямування. В КДБ областей для розв’язання цих завдань виділено по два–чотири працівники. У звіті особлива увага акцентувалася на агентурній роботі і зазначалося у цьому зв’язку, що навіть довелося “позбутися” (казано саме так) ненадійних агентів і наwerbувати “перспективних”, ті дають “конче потрібну оперативну інформацію”, бо пройшли курс “прищеплення уміння й навичок діяти в середовищі екстремістів та націоналістів”.

Не випадково, за зливою публікацій у “Правде України”, “Радянській Україні”, “Робітничій газеті”, київському “Прапорі комунізму” і сотнях периферійних партгазет того періоду, спрямованих на компрометацію патріотів, стоїть КДБ і КПУ – цитований нижче документ цілком це підтверджує: “Важливим напрямком роботи є розвінчування націоналістичних лідерів перед громадськістю в засобах масової інформації. Лише у 1989 р., за матеріалами органів КДБ, у пресі опубліковано понад 30 таких статей”, окремо відзначався внесок телебачення та газети “Радянська Україна”. Це, як зазначається, лише доноси проти лідерів, а всього “1989 р. за матеріалами агентів КДБ у республіканській і місцевій пресі з цієї теми вміщено понад 280 статей, підготовлено 120 радіо- і телепередач”, – тобто більш як по одній щоденно. “Кадри” КДБ доповідали у Москву, що записують на відеоплівку і масові акції демократів, що “туди виряджаються довірені особи, члени комсомольських дружин, які, стаючи очевидцями конкретних протиправних дій підбурювачів і екстремістів, виступають потім у ролі свідків”. Вельми промовистою є службова статистика КДБ: “Внаслідок ретельно проведеного документування у 1988–1989 рр. до адміністративної відповідальності у судовому порядку (арешт до 15 діб і штраф розміром від 50 до 1000 рублів) було притягнуто 74 учасники УГС. Протягом того самого періоду, за результатами документування органами прокуратури, КДБ, 28 об’єктам справ оперативного обліку зроблено офіційні попередження, із 43 – проведено профілактичні бесіди”. І далі: “За організацію і активну участь у несанкціонованих мітингах, непокору співробітникам міліції та інші правопорушення в адміністративному порядку покарано більше як 800 чоловік [57].

Без сумніву, усе це потрібно враховувати в оцінці причин, реальних суперечок і розбіжностей у національно-демократичному таборі. Багато проблем у демократичний рух вносив уже сам по собі загальновідомий факт існування широко розгалуженої системи “інформаторів” у кожній клітині “радянського суспільства. Усе це згодом не могло не вплинути на політичні та ідеологічні метаморфози багатьох з лідерів українських “неформалів” національно-демократичного табору загалом. Однак те, що принципово відрізняло кінець 1980-х від кінця 1960-х – початку 1980-х рр., – це факт, що карні органи не вдавалися до нової хвилі арештів і ув’язнень.

За таких умов політична мобілізація мас була хоч і важким, але все-таки досяжним завданням. Улітку 1988 р. нечисленні неформальні товариства й організації в Україні зробили перші спроби перетворити український рух на масово-політичну силу. Основним ідейним мотивом цих спроб була підтримка й поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства. Це був не просто тактичний захід, який диктувався кон’юнктурними міркуваннями, – ініційовані Горбачовим реформи “зверху” відкривали простір для легальної опозиції, подібно як “українізація” 1920-х рр. створювала умови для повноцінного функціонування української культури.

На середину 80-х років ХХ ст. стає очевидним крах більшовицької системи. Усі сфери життя радянського суспільства охопила загальна криза. Економіка СРСР не забезпечувала потреб країни, неухильно падав рівень життя, соціалістична форма господарювання себе повністю дискредитувала.

Радянський Союз потерпів фіаско і на міжнародній арені. Афганська авантюра оголила експансіоністські зазіхання Москви, все більше країн-сателітів СРСР відходять з-під опіки Москви.

Ставало все очевиднішим, що колись могутня імперія відставала від передових світових держав. Уся перспективна концепція розвитку соціалістичного суспільства не збігалась з поступом цивілізованої світової спільноти. Усе це в кінцевому підсумку призвело до розпаду СРСР і відновлення на його території незалежних національних держав.

1. Дециньський Л.Є. Слово до читачів. Кн. 1. Кузич-Березовський “Жінка і держава”. – Львів: Світ, 1994. – С. 5, 6. 2. Дециньський Л. Є. Історія УНР – шанс і застереження // Аудиторія. – 2000. – С. 4–10. 3. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів: Вид-во Галицька видавнича спілка”, 1998. – С. 5–12. 4. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. – М., 1935. – С. 139. 5. Там само. 6. Панюк А., Рожик М. Історія становлення Української державності. – Львів: “Центр Європи”. 1995. – С. 119. 7. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис: 1994. – С. 60–64. 8. Горань А.В. та ін. Початок діалогу: про українознавство без упередженості. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 273–283. 9. Літературна Україна (далі ЛУ) – 1988, 8 січня. 10. Кулик В. Письменницьке відродження: Українська державна ідея в “опозицій в середині режиму” перших років перебудови // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 56. 11. Там само // ЛУ. – 1986, 30 січня. 12. Цит.: за ЛУ. – 1987, 5 березня. 13. Виступ О. Гончара на заключному засіданні ІХ з’їзду письменників Республіки // ЛУ. – 1986, 22 червня. 14. Виступ І. Драча на заключному засіданні ІХ з’їзду письменників Республіки // ЛУ. – 1986, 19 червня. 15. Вступне слово О. Гончара // ЛУ. – 1986, 19 червня. 16. ЛУ. – 1986, 12 червня. 17. Паламарчук С. А злива – як море // ЛУ. – 1987, 5 березня. 18. Там само. 19. ДАКО. – Ф. 28, оп 9, спр. 108, арк. 127. 20. ЛУ. – 1987, 7 жовтня. 21. Дзюба І. В обороні людини і народу // ЛУ. – 1988, 30 червня. 22. Панченко В. Не забути б про корінь перебудови // ЛУ. – 1988, 30 червня. 23. Див. зокрема. ЛУ. – 1988, 20 жовтня. 24. Там само. 25. ЛУ. – 1988, 24 листопада, 1 вересня. 26. ЛУ. – 1988, 24 листопада. 27. Там само. 28. ЛУ. – 1988, 27 листопада. 29. Врублевський В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы; записки помощника. Воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – С. 211. 30. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 1996. – С. 298. 31. Врублевський В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы; записки помощника. Воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – С. 211. 32. ЛУ. – 1986, 12 червня. 33. Там само, 3 липня. 34. Там само. 35. Дециньський Л.Є. Голодомор 1932–1933 років – геноцид проти українського народу // Аудиторія. – 2000, 17–23 листопада. 35. ЛУ. – 1987, 9 липня. 36. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГОУ) – Ф. 1, оп. 11, спр. 1744, арк. 7. 38. Там само. Спр. 1892, арк. 122, 123. 39. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис: 1994. – С. 88–95. 40. ЦДАГОУ – Ф. 1, оп. 11, спр. 1859, арк. 48. 41. ЦДАГОУ – Ф. 1, оп. 11, спр. 1859, арк. 49. 42. “Радянська Україна – 1989, 3 лютого. 43. ЦДАГОУ – Ф. 1, оп. 11, спр. 1981, арк. 2. 44. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис: 1994. – С. 96. 45. Там само. – С. 96. 46. Мисак-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 479–481. 47. Чумаченько Л.А. Місце Української Гельсінської Спілки в організації національно-демократичної опозиції УРСР // Народний рух України: місце в історії та політиці. – К., 1994. – С. 56–57. 48. Слісаренко А., Томенко М. Живі політичні партії України. Довідник. – К., 1990. 49. Горань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – С. 13. 50. Там само. 51. Час (Time) – 1996, 23 серпня. 52. Яким має бути огляд листів? // Вечірній Київ. – 1998, 21 лютого. 53. Київський облдержархів. – Ф. 1, оп. 83, спр. 14, арк. 54. Там само. – оп. 25, оп. 83, спр. 14, арк. 4. 55. Українська державність в ХХ столітті: Історико-політичний нарис. – К., 1986. – С. 112–113. 56. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 1996. – С. 300. 57. Українська державність у ХХ столітті. – С. 114, 115.